И. А. КРЫЛОВ

АТ ВӘ ИТ

Бир гапыда Ат вә Ит гуллуг едирди бәјә,
Һәр икиси башлады өзләрини өјмәјә.
Сөјләди әввәл Күчүк: «Мәнчә, кәрәкдир сәни
Бу гапыдан говламаг, сахламаг анчаг мәни.
Көрмәјирәм сәндә мән, ај чаным, артыг һүнәр,
Јүк чәкиб, јер хышламаг бир чәтин ишдир мәјәр?
Бу гапыда гыш вә јаз зәһмәтә гатлашмышам,
Әлләшмәкдән бир дәри, бирчә сүмүк галмышам.
Күндүз ишим тарлада мал-гараны сахламаг,
Һәм кечәләр јатмајыб, ев, гапыны јохламаг.
Сөјлә, бәрабәр сәни тутмаг олармы мана?»
«Доғру дејирсән, көзүм»,—верди чаваб Ат она,—
Јүк чәкиб, јер сүрмәсәм, сөјлә мәнә бир көрәк,
Бу гапыда сән нәјә онда олурдун кәрәк?»

Ј. П. ПОЛОНСКИ

ФӘГИР

Күндүзләр бир кор гоча
Әлиндә зорба әса,
Диләниб пул јығырды.
Кечәләр пајлајырды
Өзү кими дүшкүнә,
Кора, шилә, мискинә.

...Бу јај фәслинин бир һиссәсини Дилчан дағларында кечирмәниз бисәмәр галмајыбдыр. Әввәла, мүвәггәти олса да, дүнјанын гејлү галындан асудә кәзиб гәлбинизә раһатлыг вермишсиз. Санијән, бизим дағларын көзәл мәнзәрәләри тәби-ше'ријјәнизә бир нөв тәһрик вериб тазә фикирләрин вә тазә хәјалларын доғмасына сәбәб олубдур. Вә салисән, «Дағлар султаны» кими көзәл бир әсәрин вүчудә кәлмәсинә баис олубдур. Филһәгигә, чобанларын һаггында јаздығыныз ше'рләр мәним чох хошума кәлди, нечә кәрәм онлары өзүм үчүн вә шакирдләр үчүн охумушам. Онлара да чох хош кәлиб, үзүнү көтүрүбләр. Онларын хоша кәлмәсинә сәбәб ше'рләрин садәлији вә һәгиги һиссијјатдан доғуб вүчудә кәлмәсидир.

«Баһар ханым» тәб'дән чыхандан сонра бир нүсхә бәндәнизә көндәрмәјинизи рича едирәм... Әкәр вахтыныз олса, «Дағлар султаны» мисилли јенә бир нечә әсәр вүчуда кәтирин.

Фирудинбәј КӨЧӘРЛИ.

РОМАНТИК МӘҺӘББӘТ ДАСТАНЫ

АБДУЛЛА ШАИГИН һәлә кәнч икән гәләмә алдығы вә анчаг 1968-чи илдә нәшр едилмиш «Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан» Азәрбајчан әдәбијјатында илк романтик романлардан олмагла јанашы, һәм дә әдибин илк нәср әсәри иди. Әсәр тамамланмадығы үчүн јазычынын сағлығында басылмамыш вә буна көрә дә хејли вахт тәдгигатчыларын диггәтиндән јајынмышдыр. Романдан анчаг сон вахтлар милли романтизмдән сөһбәт ачан мүәллифләр данышмыш, онун әдәбијјат тарихимиздәки мөвгејини мүәјјәнләшдирмәјә чалышмышлар. (Ј. Исмајылов, А. Шаиг, 1962, Ә. Мәммәдов, А. Шаиг, 1983, В. Османлы. Азәрбајчан романтикләри, 1985).

А. Шаигин романтик гәләми, бачарығы, һәјатын епик тәсвирини јазычынын романтизминин инкишаф јолуну, илкин мәрһәләсини, романтик дүнјасынын өзүнәмәхсуслуғуну дәриндән вә һәртәрәфли ашкарламаға имкан јарадыр. Әсәрдә јазычынын тәрчүмеји-һал фактлары да бу вә ја дикәр дәрәчәдә әксини тапмышдыр. Лакин јазычы шәхси һәјатыны әсәрә бүтөвлүкдә чәлб етмәмиш, уғурсуз мәһәббәтә, аилә-мәишәт мәсәләләринә аз да олса, ичтимаи мә'на вермишдир. Дикәр тәрәфдән, әдиб романда һадисәләри дә, образларын һәјатыны да романтик планда ишләмишдир. Белә ки, бу роман өз методу, үслубу вә мәзмуну илә романтизмин мәһсулудур.

Романда мараглы бәдии форма илә гашылашырыг. Әлбәттә, әсәрин бәдии мәктублар формасында јазылмасы нә дүнја, нә дә Азәрбајчан әдәбијјатында јени һадисә дејилдир. Азәрбајчан әдәбијјатында М. Ф. Ахундовун, З. Марағалынын, С. М. Гәнизадәнин мәктублар, күндәликләр формасында јазылмыш әсәрләрини хатырламаг кифајәтдир. Лакин А. Шаигин романы мәктублар формасында јазылмыш милли нүмунәләрдән фәргләнир. Бурада ән чох Авропа вә түрк романтизминин тә'сири дујулур. «Чан јанғысы» (А. Диванбәјоғлу). «Ики накам» (Б. Не'мәт), «Һәјатын гәһри алтында, јахуд хаинин сону» (А. Јусифзадә), «Накам гыз», «Фәдаји-ешг», «Заваллы Чавад» (Рза Заки) вә с. кими романлар да мәһз «Ики мүзтәриб»дән сонра јаранды. «Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан» романы ашиг-мә'шугун мәктубла дәрдләшмәси, овунмасы, бәдбәхт талеји вә башга хүсусијјәти илә «Кәнч вертерин әзаблары»ны хатырладыр. Лакин бурада бир нәфәр башгасына јох, Ситарә Рәмзијјәјә, Чавад исә өз аркадашына мәктуб јазыр. Әсас һадисәләр Ситарә илә Чавад арасында баш верир. Әһвалаты ики нәфәрин мәктубларындан вә бахышларындан өјрәнирик.

Ситарә вә Чавад бир-бирини севирләр. Лакин онлар мүһитин, шәраитин тәләбләринә ујғун олараг көрүшә билмир, бир-биринин һәјатындан, һисс вә дујғуларындан хәбәрсиз галырлар. Јазычы буну даһа романтик вә јаныглы вермәк үчүн бу бәдии форманы сечмиш, гәһрәманларынын мә'нәви дүнјасыны инандырычылыгла тәсвир етмәк наминә онлары бир-бири илә јох, өз рәфигәси вә досту илә мәктублашмаға «мәчбур» етмишдир, һиссләр, дујғулар, проблемләр дә мәктублар васитәсилә тәсвир олунмушдур. Дөрд кәнчин арасында мәктублашма илә танышлыг әсәрин динамик сүжет хәттини көрмәјә имкан верир.

Бә'зән «Ики мүзтәриб»и сијаси-ичтимаи проблемләрдән узаг бир әсәр кими дә тәгдим едирләр. Әввәла, бүтүн әсәрләри ејни ме'јарла өлчмәк доғру дејил, икинчиси, бурада да мүәјјән проблемләрә ишарә вардыр. Мәсәлән, Чавад мәктубларынын бириндә јазыр: «Фикирчә романтизм мәсләкини тә'гиб етдијим кими, ләфз вә мә'нача дәхи демократлыг тәрәфдарыјам. Онун үчүн дә мәним әсәрләрим ләфз, вәзн вә гафијә е'тибары илә зәнкин ола билмәз. Мән ләфзи мә'наја вә гулағын ләззәтини руһа фәда етмәк тәрәфдарыјам, мән, гардашым, даима гырыг үрәкләрдә јатырыг либасларда, учуг, сөкүк дахмаларда долашырам, онларын бүтүн дәрд-кәдәрләринә шәрик олур кими, онлар илә бәрабәр күләр, бәрабәр ағларам». Бу сөзләр мүәјјән мә'нада А. Шаигин өзүнә дә мәхсусдур.

Академик М. Чәфәр «Классик романтизм ән'әнәләринә мүнасибәт» адлы мәгаләсиндә јазыр: «Бизим XX әср романтикләринин нәзәриндә романтизм елә-белә бир әдәби үслуб кими дејил, бир мәсләк кими гијмәтли иди. Бу мәсәләнин мә'насы, маһијјәти дә «демократизмдән, учуг-сөкүк дахмаларда јашајан, әзилән истисмар олунан күтләләрин, чәсарәтлә јашајан халгларын инсани һүгугларыны мүдафиә етмәкдән ибарәт иди». Башга гәләм достлары вә һәмкарлары кими, А. Шаиг үчүн дә романтизм бир јарадычылыг методу олмагла, һәм дә дүнјакөрүшү, мәсләк иди, кәдәрә

А. Шаиг бөјүк оғлу Камал Талыбзадә илә

шәрик олмаға, ағламаға вә күлмәјә имкан верән дүшүнчә тәрзи иди. Бу онун бүтүн әсәрләриндә, о чүмләдән «Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан» романында да өн плана чәкилмишдир.

Дикәр чәһәт сәнәткарын бәдии әсәрдә мә'наја, мәзмуна, маһијјәтә үстүнлүк вермәсидир. Буну һеч дә сәнәткарлыгдан, бәдииликдән имтина кими баша дүшмәк вә гәбул етмәк олмаз. Әсәрин гәһрәманынын өз мәктубларынын «ләфз, вәзн вә гафијә е'тибары илә зәнкин» олмадығыны сөјләмәси бир әдәби пријомдур. Мәктублары диггәтлә охудугда мә'лум олур ки, бунларын һамысынын дили вә үслубу ејнидир. Һалбуки мәктублары мүхтәлиф адамлар јазыблар.

Романда әсасән севки мәсәләләринә тохунулмушдур, амма ешг, мәһәббәт, севки сөзләри һеч дә «вичдан вә әзаб» сөзләриндән чох ишләнмәмишдир. Чүнки романтик А. Шаиги илк нөвбәдә инсан вә онун дахили аләми, онун әзаблары, ағрылары, сызылтылары марагландырыр. Ситарә Чавада вурулур. Сәмими, тәмиз ешг үчүн варлығыны гурбан вермәјә һазыр олан бу намуслу гыз өз мәһәббәтиндән әзаб чәкир. О, илк нөвбәдә Чавадла көрүшмәмәсиндән, данышмамасындан, даһа сонра исә севкилисинин лагејдлијиндән, биканәлијиндән никарандыр. Амма үмиди вә севкиси илә хошбәхтдир. Буну мәктубларын бириндә јана-јана е'тираф едир: «Ичимдә кет-кедә бир гығылчым бөјүјүр, атәшин шәфәгләрлә мәни јахыр, солдурур. Артыг дајанмырам, кечәләрим күндүз, күндүзләрим кечә олмушдур. Бил, сәнсиз о көрдүјүнүз саф чичәк кими јанагларым нә гәдәр дәјишмиш, көрсәниз мүтләг танымајачагсыныз. Севда зәһәрли бир илан кими бојнума сарылмыш, артыг

Шаиг шаирлији гәдәр тәрбијәчи вә тәрбијәчилији гәдәр дә шаирдир. Фитрәтиндә әхлагынын јүксәклији вә нәчиблији илә фәргләнән Шаигин һәр кәсчә мүшаһидә едилмиш бир сифәтини дәхи әрз етмәк истәрәм. Шаиг — истәр ше'р олсун, истәр тәрбијә олсун—бунларын гајәсиндә инсанлыг вә бүтүн мә'насы илә кәнчлик мәфкурәси дашыјыр... Бу мәфкурәдир ки, һәм ше'риндә, һәм хүсуси вә һәм дә ичтимаи һәјатында һакимдир. Јаратдығы бир бәдиә бир әхлаг дәрси, тәгдир етдији дәрсләр дәхи бир ше'р олур. Ше'риндә анчаг тә'лими, дидактик дедијимиз тәрз вардыр. Демәк олар ки, «идеал» шаиринин ирәлидә сөјләдијимиз «Шаиглији» һәм ше'риндә, һәм дә тәрбијәсиндә һаким руһдур.

Атабаба МУСАХАНЛЫ.

гуртулмајачағам, затән буну мән һисс едирәм».

Чавад да ејни һиссләри кечирир. О, узагдан-узаға көрдүјү гыза вурулмагла ондан ики-үч гат артыг әзаб чәкир. Чүнки евлидир, аиләси олдуғу һалда башга бир гызы севмәклә вичдан әзабы чәкир. Чавад гызы нәзәрдә тутараг јазыр: «Мән дә онун кими олачағыма мүашигәјә киришсәм, вичданча мәс'ул дејилмијәмми! Заваллы зөвчәмә хәјанәт олмазмы! Аһ, вичдан әзабы. Һәр һалда бу пәри јаврусундан һиссими, әфкарымы кизли сахламамалыјам, һансымызын әзабы шиддәтлидир: мәнимки, јахуд онунку! Мәнчә, јенә јазыг о...»

Ситарә севкисиндә гадағалары јахын гојмур. Севдији оғлана биринчи мүрачиәт едир, она мәктуб јазыр вә һиссләрини, дујғуларыны ачыг шәкилдә билдирир. Һәтта гадынлара гаршы олан көһнә бахышлара гаршы чыхыр.

Чавад Ситарәјә әзаб вермәмәк мәгсәди илә ондан узаг кәзмәјә башлајыр вә өз вәзијјәтини нөвбәти мәктубунда кәдәрлә билдирир. Чавадын бу һәрәкәти она даһа ағыр тә'сир көстәрир. Гыз һәлә Чавадын евли олдуғуну билмир. Севки севинчи Чавады бәхтијар едир, вичдан әзабы исә онун гәлбини ағрыдыр. Нә арвадыны ата билир, нә дә Ситарәдән әл чәкир. «Вичданымы, намусуму нечә парчалајым! Бу үч-дөрд сәнә зәрфиндә тикдијим сычаг јувасыны нечә дағыдым! Вичдана јарашан шејми!» — дејир. О, ики јол ајрычында галыр, нә едәчәјини билмир. «Һәр ики тәрәфим дәһшәтли. Әјәр бу тәрәфә мејл олурсан мүһит, вичдан мәни боғачаг вә әјәр бу тәрәфи тутарамса, тәши-севда мәни јахачаг, руһуму парчалајачаг», — [...]ри ону раһат бурахмыр. Нәһајәт, Чавад тәрәфдән бирини сечир, арвадындан ајрылыр. Она елә кәлир ки, бәхтијарлыға чатачаг.

Чавадын гәфләтән дәјишмәси, Ситарәјә гаршы мараг көстәрмәси, севкисинә чаваб вермәси гызын һәдсиз севинчинә сәбәб олур. Лакин бу севинч узун сүрмүр. Бир күн Чавадын ондан гачмасынын сәбәбини евинә кәлән арвадындан вә гадындан өјрәнир. Јенә дә тәскинлик тапа билмир. Инди о, бир аиләнин дағылмасында бир гадынын ачы-ачы көз јашы төкмәсиндә, бир көрпәнин ата сығалына, дајағына һәсрәт галмасында өзүнү күнаһкар сајыр. Шүбһәләр севки үчүн јаранмыш саф гәлбини дидиб парчалајыр: «Бу фәналыглара сәбәб мәнми олдум! О заваллы гадынын јувасыны мәнми дағытдым! О мәс'уд үрәји мәнми парчаладым! Мәһәббәтлә бәркимиш ики гәлби бир-бириндән мәнми ајырдым!»

Чәкдији мә'нәви изтираб Ситарәјә гаршы хүсуси рәғбәт ојадыр. О, Чавада олан севкисиндән имтина едә билмир, вичдан әзабы раһатлығыны әлиндән алыр. Амма һәјатдан үмидини, үзмүр, садәчә олараг дәрдини унутмаг, Чавада гаршы олан ешгини јадындан чыхартмаг үчүн мүталиәјә киришир, мүәллимлик едир. Бунунла да өзүнү алдада билмир. О, кечә-күндүз Чавадын ешгилә јашајыр. Даһа доғрусу, илк мәһәббәтин көврәклији, ширинлији вә һәзинлији Ситарәнин гәлбиндә өзүнә сығыначаг тапыр. О, јалгызлашыр, тәкләшир. Дүнјанын наз-не'мәтләри, дөрд бир јанында ешидилән чал-чағыр онун јаралы гәлбини овутмур. Чаваддан гачыб башга бир јерә кәлсә дә, өзүндән, ешгиндән, хатирәләриндән гача билмир. Онун фачиәси

А. Шаиг бачысы
Ругијјә ханымла.

«Әдәбијјатчылар нә јапарлар!» — дејәнләрдән «Шаиг нә јапды!!» — сорачағам...

Микајыл РЗАГУЛУЗАДӘ.

....О бизим вәтәнимизин мәшһурларындан бири, идејалы шаир, бөјүк бир нәслин мүәллими, маарифимизин, мәдәнијјәтимизин фәдакар хадимләриндән, јарадычыларындан биридир.

Мәммәд ЧӘФӘР.

мәһз бундадыр: хатирәләрлә јашајыр.

Ситарә гәлбинин бөјүклүјү илә јадда галыр. Һадисәләрин кедишиндән ајдын олур ки, роман трагик сонлугла гуртармалыдыр. Чүнки Ситарә хәјал, хатирә дүнјасында јашајыр. Реаллыг онун арзуларына, хәјалларына тутарлы бир зәрбә вурур, инчә гәлбли, һәссас, зәриф Ситарә бу зәрбәјә таб кәтирә билмир, дүнја илә јох, илк нөвбәдә өзүнүн мә'нәви аләми илә мүбаризә апарыр вә галиб кәлә билмир. Онун «Аһ, мәним тәгсирим нәдир! Гәбаһәтим нәдир!...» — суаллары да күнаһсыз бир гәлбин, хошбәхтлик үчүн доғулмуш бир варлығын һарајыдыр, фәрјадыдыр. Бу суалда фәрјадын, һарајын чавабы вармы! Ким һаглыдыр! Танымадығы адамы севмәк Ситарәнин күнаһыдырмы! Јазычы бу суалларын һеч биринә чаваб вермир. Чүнки онун мәгсәди кимисә, нәјисә гынамаг, төһмәтләндирмәк јох, һәмин һиссләри бүтүн зәнкинлији, бүтүн мүрәккәблији илә проблем кими ортаја атмагдыр. А. Шаиг мәгсәдинә наил олмуш, тәбии, сәмими инсани дујғуларын тәсвирини һеч бир сосиал һадисә илә бағламадан охучулара чатдыра билмишдир.

Әсәрдә романтизмә, еләчә дә А. Шаиг јарадычылығына мәхсус идиллик руһ да ачыгча дујулур. Әзабдан, кәдәрдән сарсылан бир чох романтик гәһрәманлар кими, Ситарә вә Чавад да мүһитдән узаглашыр, башга бир јердә, тәбиәт гојнунда овунмаг истәјирләр. Романын гәһрәманлары хошбәхтлик ахтарсалар да, һәјатларынын сонракы мәгамлары көстәрир ки, онларын хошбәхтлији хатирәләриндәдир. Чүнки ән хош, ән тәмиз вә саф арзулары һәмин хатирәләрдә јашајыр.

Бир сыра әсәрләрдә, хүсусән классик Азәрбајчан әдәбијјатында психоложи овгат һадисәләрин фонунда ифадәсини тапыр. Динамик психолокизм һадисәләрин инкишафы илә реаллашыр, «һәр һансы бир сурәт мүәјјән бир һадисәни јашајыр, онун бу һадисә илә бағлы дүшүнчәләри нәтичәдән һасил олур. Епик психолокизмдә исә һадисә һаггында мә'лумат верилир, амма өн плана бу һадисә илә бағлы дүшүнчәләр, һиссләр кечир (М. Иманов). А. Шаигин «Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан» романында мәһз епик психолокизмә үстүнлүк верилмишдир. Әдиб гәһрәманларын мә'нәви дүнјасынын ән дәрин гатларына нүфуз етмиш, онларын емосијаларынын, дујғуларынын, кечирдији сарсынтыларын, чәкдикләри әзабларын бәдии мәнзәрәсини јаратмаға чалышмышдыр.

«Әзаб вә вичдан» анлајышы романа ади сөзләр кими дахил едилмәмишдир; әдиб илк нөвбәдә, әзаб вә вичданын гәһрәманлары мә'нәви-әхлаги дүнјасындакы ролуна вә әһәмијјәтинә хүсуси диггәт јетирмишди. Ситарәнин чәкдији әзаб мүәјјән мә'нада хош әзабдыр, һәсрәт, һичран әзабыдыр. Чавадын евли олдуғуну биләндән сонра чәкдији әзаб исә ағрыдан јаранан әзабдыр. В. Г. Белинскинин Печорин һаггында дедији ашағыдакы фикир Ситарәнин характериндә дә өзүнү көстәрир: «Мәкәр онун гәлби саф вә тәмиз бир ешг һәсрәти илә дөјүнмүрмү!.. Јох, бу, худпәсәндлик дејил: худпәсәнд адам әзаб чәкмир, өзүнү тәгсирләндирмир, әксинә, өзүндән разы олур, өз хасијјәтинә севинир, худпәсәндлик әзаб һисси илә таныш дејилдир: изтираб јалныз севкинин гисмәтидир». Ситарә дә изтирабы илә көзүмүздә даһа да бөјүјүр.

Бүтүн бунлары Авропа романтизми илә бағламаг, бизим фикримизчә, дүзкүн дејилдир. Бәјәм бизим өз милли әдәбијјатымызда Фәрһад вә Ширинләр, Јусиф вә Зүлејхалар, Лејли вә Мәчнунлар аздырмы! Дикәр тәрәфдән, Авропа романтизми илә бағлылығын јоллары һәлә конкрет олараг мә'лум дејилсә вә бунун Азәрбајчан әдәбијјаты илә бағлылығы там ајдындырса, Ситарә илә Чавад арасындакы ешг, изтираб һиссләрини тәкчә башга мәнбәләрлә бағламаға еһтијач вармыдыр!

Тәдгигат көстәрир ки, «Ики мүзтәриб»дәки романтизмин мәнбәјини Авропадан даһа чох милли әдәбијјатымызда, еләчә дә јени түрк романтизми илә әлагәләндирмәк лазымдыр. Иранда тәзә охујуб кәлән А. Шаиг о вахт нә Авропа дилләрини, нә дә рус дилини мүкәммәл билирди. Ән чох фарс, түрк вә Азәрбајчан әдәбијјатыны өјрәнмишди.

Беләликлә, «Ики мүзтәриб, јахуд әзаб вә вичдан» әсәри мөвзу, метод, үслубу илә милли әдәбијјатымыза бағлы олуб, илк Азәрбајчан романларындандыр. Һәм дә бәдии хүсусијјәтләри вә романтик вүс'әти илә о дөврдә јаранан «кичик роман»лардан сечилир.
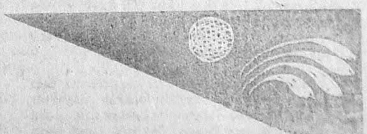
Баба БАБАЈЕВ,
филолокија елмләри намизәди.